

1 JOHANN GUTENBERG A POČÁTKY KNIHTISKU

U počátků evropského knihtisku stál mohučský rodák **Johann Gutenberg** (1397/1400 – 1468). To však neznamená, že bychom jeho štrasburské a mohučské aktivity z poloviny 15. století museli i přes jejich genialitu nutně označovat slovem vynález, neboť šlo o zdokonalení toho, co na nižší technologické úrovni znali už od konce 6. století v Číně, kde byl zvládnut tisk textu i obrazu vyřezaného do dřevěného štočku. Během 40. let 11. století Číňané objevili dokonalejší způsob reprodukce textu, když jednotlivé znaky tiskli pomocí pohyblivých razítek. V Koreji se užívala trvanlivější razítková písmena řezaná negativně do mosazi. I když u některých italských učených teologů, kteří v první polovině 15. století udržovali styky s Konstantinopolem, nelze jisté povědomí o těchto postupech vyloučit, Gutenberg znalosti svých východních kolegů pravděpodobně neměl a spíše ho inspiroval razítkový tisk, který v Německu zdomácněl během 30. let 15. století u knihvazačů, usnadňujících si pomocí kolků namáhavou ruční řezbu letopočtů a iniciál.

Jakkoli dějepisci knihtisku Gutenbergovo prvenství uznávají, je docela pravděpodobné, že okolo poloviny století a krátce po ní se tiskem textu pomocí pohyblivých typů zabírali i jiní, kupříkladu haarlemský výrobce deskotisků **Laurens Janszoon Coster** (1370 – 1440?), milánský tiskař **Pamphilo Castaldi** (ca 1398 – 1490), francouzský tiskař usazený v belgických Bruggách **Jean Brito** (1417 – 1484) anebo **Prokop Waldvogel**, snad rodák z Prahy, o němž s jistotou víme jen to, že byl zlatník a pasíř a že pobýval v Lucernu a Avignonu. U žádného z těchto předentů však nelze prokázat to, co archivní svědectví prokazují Gutenbergovi, totiž jeho nesnadnou a finančně velmi nákladnou cestu k propojení jednotlivých pracovních kroků nového evropského řemesla. Tyto kroky označujeme termíny *písmolijectví*, *sazba* a konečně vlastní *tisk* pomocí speciální *barvy*, *tiskařského lisu* a *papíru*. Genialita Gutenbergovy novinky spočívá především v písmolijectví, které poskytlo důmyslně odlišná písmenka, umožňující ne jednorázové, nýbrž opakované používání. Tištěné dokumenty tak poprvé v dějinách lidstva získaly sériový charakter, a tím ve všech zemích bez rozdílu pozitivně ovlivňovaly gramotnost, vzdělanost a způsob myšlení vůbec.

Významný je Gutenbergův pobyt ve Štrasburku od 1434, protože tady vznikly první smlouvy o předávání zkušeností jiným subjektům a protože právě tady si Gutenberg začal na své pokusy půjčovat peníze. Dle vlastního náčrtu nechal u truhláře zhotovit knihtiskařský lis. Gutenberg byl zlatník a často se uvádělo, že i výrobce zrcadel, neboť ve Štrasburku měl zhotovit jakýsi Spiegel, jímž ovšem mohl být „Spiegel menschlicher Behaltluss“ čili německá obdoba latinského nábožensky vzdělavatelského textu „Speculum humanae salvationis“. Žádné Gutenbergovy hmatatelné výtvořky ze Štrasburku se však nedochovaly a byly-li nějaké, pak na podzim 1444 asi vzaly za své při vpádu francouzských vojáků do města.

Po návratu do Mohuče 1448 Gutenberg ve svých pokusech pokračoval a tyto doklady evropské prototypografie už zachované máme, byť ve zlomcích bez jména tiskaře, datace a místa tisku. Dle zlomků můžeme soudit, že Gutenbergovy knihtiskařské počátky nebyly z hlediska technických a finančních možností i volby literárních žánrů nijak ambiciózní, zato však obchodně prozíravé. Anglo-americká inkunábulistika do nejstarší skupiny řadí nástěnný kalendář neboli *Almanach auf das Jahr 1448* (Mainz? 1447?), *Sibyllenbuch* zvaný též *Weltgericht* čili Proroctví o posledním soudu (Mainz? ca 1452/1453) a zhruba čtyřiaadvacet sazečsky drobně odlišných mluvnických pomůcek *Ars minor* (Mainz? ca 1453-1454). Tuto nejstarší skupinu spojuje předpoklad, že vznikla v Mohuči, a to Gutenbergovým úsilím.

Objektivní spojnicí všech zlomků je ovšem tiskový materiál nazvaný anglo-americkými inkunábulisty „Mohučské písmo B 36“. Je to raný stav textury, pomocí níž byla o málo později, nikoliv však po 1461, pravděpodobně v Bamberku tištěna latinská Bible, zvaná dle počtu řádků „B 36“. Naopak německá inkunabulistica od počátku 20. století, kdy byl fragment Weltgerichtu objeven, až dodnes uznává, že jednorádkový Almanach vznikl před lednem 1448, ale na rozdíl od anglo-amerických kolegů časové prvenství přiděluje německému Weltgerichtu, který má pocházet již z doby před 1444 ve Štrasburku. Zatímco anglo-američtí vědci případné Gutenbergovo autorství neřeší, nemajíce pro tuto atribuci ostatně ani dostatek důkazů, němečtí badatelé, hájící národní tradici, samotnému Gutenbergovi připisují i fragmenty z nejstarší skupiny.

Roku 1450 a 1452 si Gutenberg vypůjčil od bohatého mohučského obchodníka **Johanna Fusta** (ca 1400 – 1466) nadvrát 1.600 guldenů s šestiprocentním úrokem (jako průměr lze uvést, že kamenný měšťanský dům stál tehdy okolo 80 guldenů a řemeslnický mistr za rok vydělal 20 až 30 guldenů). Gutenberg totiž ctižádostivě směřoval k realizaci latinské Bible, o níž dokázal Fusta 1452 přesvědčit, že už prodejem části nákladu (pouhých 50 výtisků) získají 3.500 guldenů. Z notářského záznamu pořízeného 6. listopadu 1455 vyplývá, že Gutenberg považoval Fusta za pouhého věřitele, kdežto Fust se cítil Gutenbergovým společníkem a vlastně i spolumajitelem duchovní stránky vynálezu označeného lapidárně „Werk der Bücher“.

Ona *Biblia latina* (Mainz? ca 1454?-1455) se nazývá zkráceně dle počtu řádků též „B 42“ (ve skutečnosti se však počet pohybuje mezi 40 – 42 řádky). Navzdory tomu, že tiskař není jmenován ani zde, právem se pojmenovává také jako Gutenbergova bible, neboť dostatek podrobných archivních pramenů o soudním procesu spojuje Gutenberga s Biblí více než prokazatelně. Její typografie dokumentuje úsilí přiblížit tištěnou knihu vysokému standardu nejlepších soudobých knih rukopisných. K sazbě sloužilo tiskové písmo morfologicky odpovídající kaligrafické rukopisné textuře. Písmové patrice, matrice a odlitky vznikaly zhruba od roku 1452. Z 290 znaků připadalo 24 na majuskule, 24 na minuskule a zbylých 242 mělo ráz abreviatur (zkratk) a sliteků typu ‚ba‘ ‚be‘ ‚bo‘ na jedné písmové kuželce. Kvůli zabezpečení alespoň minimální kontinuity výroby byly tyto znaky multiplikovány zhruba v 46.000 odlitcích. Jak dosvědčují přerývky v textu, sazbu pořizovalo až šest sazečů současně. Aby mohlo vzniknout dnes předpokládaných 150 výtisků na papíru a 30 na pergamenu, v době mezi 1454 – 1455 byly v dvanáctihodinových pracovních cyklech zaměstnány minimálně tři lisy, přičemž úhrnný počet „rázů“ lze odhadovat na 230.000. Propočty pak dávají tušit, že v Gutenbergově dílně bylo tou dobou angažováno asi 20 pomocníků. Výsledek sazečského a tiskařského procesu je přímo mistrovský: sazba působí až překvapivě harmonicky, lícová a rubová strana textu dodržuje jednotný rejstřík, tiskové písmo neprostupuje (nestínuje) a čern si zachovává stále stejný odstín. Na počátku většiny exemplářů byly na několika málo místech v iniciálách a titulkových rubrikách podniknuty vůbec první pokusy s červeno-černým soubarem. Červené iniciály a titulkové rubriky byly zároveň s textem sázeny jen zpočátku. Během výroby si sazeči vynecháváním volných míst práci zjednodušili a doplnění přenechali profesionálním rubrikátorům (přitištěná Tabula rubricarum se zachovala pouze v exemplářích z Mnichova a Vídně). Některé exempláře nadto mají kvalitní iluminátorskou výzdobu, pracovanou dle soudobých vzorníků ornamentů („das Göttinger Musterbuch“). Bible tištěná dvousloupcově na 1.282 stranách byla distribuována ve dvou svazcích (Gn-Ž a Př-Zj), a to nespázaná poprvé ve Frankfurtu/M. už 1454. Počátkem 21. století se celosvětově, především v německých,

amerických a anglických knihovnách, chová kromě zlomků 36 úplných výtisků papírových a 12 pergamenových. To jsou neuvěřitelně vysoké počty představující 25% nákladu (roku 1978 byly v New Yorku draženy tři papírové exempláře: první za 2,4 milionu dolarů pro University of Texas, druhý za 1,8 milionu dolarů pro Gutenbergovo muzeum v Mohuči a třetí za 2,2 milionu dolarů pro Württembergische Landesbibliothek Stuttgart). Dle exempláře berlínské Deutsche Staatsbibliothek vypravil lipský Insel-Verlag 1913 – 1914 limitovanou faksimilií (repr. New-York 1968, München 1979 a Köln 1989, komentářový svazek samostatně znovu Münster 1995).

Poněvadž Gutenberg příjmy z prodeje Bible průběžně investoval zpět do tiskárny, Fustovy představy o okamžitém finančním efektu nebyly naplněny. Během podzimu 1455 proto podal na společníka žalobu o nedodržení smlouvy. Jako svědka proti Gutenbergovi vedl tiskárenského pomocníka **Petra Schöffera st.** (1420/30 – 1502). Teprve při procesu vyšlo najevo, že už první Fustovu investici (1450) tvořila půjčka od cizích věřitelů, takže Gutenbergův dluh se vlastně zvyšoval o úroky z úroků. I když Gutenberg o této spekulaci předem nevěděl, spor prohrál. Soud vyčísлил Fustovu ztrátu 2.020 guldeny, z nichž měl žalovaný neprodleně zaplatit více než polovinu. Poněvadž tak velkou hotovostí nikdy nedisponoval, soud rozhodl o exekuci majetku. Fust tak získal Gutenbergův dům s dílnou, tiskárenské zařízení opatřené po roce 1450 (včetně písma „B 42“) i nerozprodáný náklad Bible. Do vysouzené tiskárny angažoval zjevně podnikavého Schöffera, takže Gutenbergův dosavadní monopol na knihtisk padl a ožebračený novátor přišel též o tajemství výroby. Protože první dílo, na němž je Schöffers výslovně uveden jako tiskař, přichází až roku 1457, publikace tištěné písmem „B 42“ mezi procesem a tímto letopočtem jsou dnes všeobecně označovány jako práce anonymního Tiskaře „B 42“. Sem patří například nejméně dvaadvacet odlišných vydání Donatova *Ars minor* (Mainz? ante 1457), které mají 26 a 33 řádky. Šest 30-řádkových vydání odpustkového listu Paulina Chappého *Indulgentia* zvaného též Turecká bula (Mainz? 1454-1455?) a *Psalterium cum canticis* (Mainz? ca 1455) jsou pozoruhodné tím, že Tiskař „B 42“ nechal iniciály připravit cestou kovorytu.

Mohučská dílna, kterou Gutenberg prohrál ve sporu s bohatým obchodníkem **Johanem Fustem**, zůstala v činnosti díky **Peteru Schöfferovi st.** Fust se staral o odbyt a finanční stránku živnosti a bývalý Gutenbergův vyučenec Schöffers, který si vzal Fustovu dceru za manželku, odpovídal za provoz. Na pergamenu luxusně tištěné *Psalterium cum canticis* (Mainz 1457) je nejstarší dnes známou knihou opatřenou nejen jmény obou společníků, ale i patrně jen rukou přitištěným vůbec prvním signetem a prvními dvoubarevnými iniciálami v historii knihtisku. Záliba v kaligrafii přivedla Schöffera k písmolijectví, a tak dílna už na konci 50. let disponovala asi osmi sortami tiskové textury a několika sadami iniciál. Schöffers jako první Němec použil v knize Guillelma Durantioho *Rationale divinatorum officiorum* (Mainz 1459) při sazbě gotikoantikvu. Jak dokládá *Gart der Gesundheit* od Johanna Wonneckeého von Cube (Mainz 1485), Schöffersova hornorýnská bastarda velmi úzce předjímala moderní švabach, prezentovaný téhož roku norimberským kolegou **Friedrichem Creussnerem** (zemř. 1496). Typograficky nádherný sborník Ciceronových textů *De officiis* (Mainz 1465 a 1466) představuje vůbec první dílo antické literatury, které bylo rozmnoženo knihtiskem. V publikaci Pia II. *Bulla „Ezechielis prophetae“ cruciata contra Turchos* (Mainz 1463) přichází díky Schöfferovi jeden z prvních pokusů osamostatnit incipit na svébytném titulním listě.

Zda si Gutenberg po soudním procesu zařídil novou, skromnější tiskárnu, jednoznačně nevíme. Starší zastánci této hypotézy ale Gutenbergovi neochvějně připsali několik příležitostných

tisků s protitureckou orientací (takřečené KleinDrucke). Předně je to veršované „Eyn Manung der Christenheit widder die Durken“ neboli jednodušeji *Türken-Kalender* (Mainz? 1454?), který vznikl ještě v průběhu procesu, a to se závěrečným přáním „Eyn gut selig nuwe Jar [1455]“. Kalendář je nejstarší v úplnosti zachovaný tisk v německém jazyce. Do této mladší skupiny bývá dále řazeno sedm 31řádkových vydání odpustkového listu Paulina Chappeho *Indulgentia* (Mainz? 1454-1455). Po červnu 1456 byla tištěna ještě protiturecká *Bulla Turcorum* papeže Calixta III., a to německy i latinsky (obě Mainz? ca 1456). Tuto mladší skupinu pak uzavírají latinský *Aderlasskalender ad annum 1457* citovaný též jako Almanach či Laxierkalender (Mainz? 1456?) a německý *Cisiojanus* (Mainz? ca 1457). Tak jako u nejstarší vrstvy tištěných památek z let 1447 – 1454, tak i zde je jediným věrohodným a jednotícím prvkem obou skupin tiskové písmo. Je to táž, ale opotřebovanější textura sloužící už před deseti lety (a nadto málo pravděpodobně jedinému řemeslníkovi) u nejstarší skupiny mohučských tisků a pomocí níž byla tištěna v pořadí druhá *Biblia latina* (Bamberg? ca 1458/59-1460) zvaná též „B 36“. S ohledem na nejasnosti jejího původu, moderní anglo-americká bibliografie navzdory silné německé tradici nespojuje ani tyto památky s Johannem Gutenbergem, nýbrž také zde zavádí společného jmenovatele, jímž je takřečené „Mohučské písmo B 36“.

Poslední písemné zprávy o stárnoucím a zřejmě i slepotou stíženém Gutenbergovi spadají do ledna 1465. Tehdy se dočkal prvního veřejného ocenění a jako dvořan byl zaopatřen v družině mohučského arcibiskupa Adolfa Nasavského. Když Gutenberg v postavení arcibiskupova chráněnce 3. února 1468 zemřel, poslední odpočinek našel v Mohuči (hrob je však od 1793 neznámý).

Gutenbergovi pomocníci po prohraném soudním sporu opustili svého zaměstnavatele buď vzápětí (snad již 1458/59 se usadili v Bamberku a nejpozději 1460 ve Štrasburku), anebo poté, co Mohuč byla 1462 rozchváčena občanskou válkou kurfiřta Adolfa Nasavského. Také bamberská dílna takzvaného Tiskaře „B 36“ zaučila několik řemeslníků (např. Johanna Sensenschmidta), kteří však odešli působit jinde ne kvůli objektivním překážkám, ale už z vlastní vůle. Tak lze usuzovat, že právě v **Bamberku** přestalo být umění knihtisku utajováno a že získalo předpoklady stát se vlastně celospolečenským majetkem. Kulturotvorný a ekonomický přínos nového řemesla, jehož produkt měl poprvé v dějinách lidské společnosti sériový charakter, se spojitě promítl nejvýrazněji do stoupající úrovně gramotnosti a vzdělanosti. Nešlo přitom o změny náhlé, revoluční, nýbrž o pozvolný, ale nikdy nekončící proces formování lidského vědomí.

Do roku 1500 existovalo v 250 evropských městech už přes 1.100 dílen (jen Itálie přijala řemeslo v osmdesáti aglomeracích, více než 60 bylo v Německu, 40 ve Francii, více než 30 ve Španělsku apod.). Produktivita řemesla ovšem narůstala postupně: od počátku do roku 1480 bylo vyrobeno odhadem 21% z celkové produkce 15. století, mezi 1481 – 1490 asi 29% a v závěrečném desetiletí už 50%.

Knihotisk sice výjimečně zapouštěl kořeny i u významných klášterů, ale jinak byl od počátku řemeslem veskrze městským. Striktně závisel na dostatečném surovinovém a technickém zázemí, na úrovni finančnictví, kumulaci mecenášů i koupěschopnosti odběratelů. Proto pronikal do lidnatých kulturněpolitických a obchodních center, jejichž ekonomiku a život vůbec příznivě profilovaly mocenské a vzdělávací instituce (panovnický dvůr, kapitula, univerzita). Ani ty však v době, kdy se knižní trh a čtenářská obec teprve konstituovaly,

nejstarším tiskárnám nezaručily dlouhodobé trvání (v Africe?, Řecku, Slovensku a Turecku se řemeslo etablovalo poměrně brzy, ale kontinuita byla záhy přerušena). Regresivní role mocenských center naopak vzrůstala s expanzivním vývinem řemesla až za reformace, během níž zejména anglický a francouzský knihtisk počal být regulován předepsaným počtem dílen a povoleným množstvím ručních lisů, omezováním písmolijectví, potlačováním patisku, cenzurou, institutem privilegií anebo zákazem podnikání cizinců.

Prvotiskovou produkci lze sumárně charakterizovat širokým spektrem nápadných atributů. Nejstarší sazeči a tiskaři neměli totiž jinou ctižádost nežli imitovat formální rysy rukopisně šířené knihy, takže její tradice vlastně připravila také počátky evropské typografie (přímé řádky, pravouhlé okraje, členění textu). Základy typografického obrazce dvoustrany jako graficko-optického celku tištěné knihy, který v opisovačské praxi vlastně neexistoval, položil už Johann Gutenberg. Úspěšně vyřešil vztah písmového stupně k zrcadlu sazby, ke světlosti řádků a k nepotíštěným okrajům. Standardizoval délku řádků i mezer mezi slovy, díky nimž text se zarovnaným pravým okrajem nepůsobil dojmem tmavého obdélníku, ale byl rozbit bílými řekami protékajícími stránkou shora dolů. Aby nápodoba rukopisné knihy byla co nejvěrnější, starším vzorům odpovídalo především tiskové písmo, takže Gutenbergův vynález multiplikační výroby pohyblivých liter ve vývoji písmařství žádný zvrat nezpůsobil. Tiskaři dle individuálních rukopisných vzorů překreslovali, ryli a odlévali šest základních druhů písma (antikva, bastarda, gotikoantikva, rotunda, švabach, textura). Tyto druhy pak byly privátním a ještě nedokonalým písmolijectvím atomizovány asi do 4.000 více či méně příbuzných písmových sad. Každá sada obsahovala uzuální abreviace a ligatury, děděné z minulosti. Nad obecné rysy středověkých rukopisů nepostoupilo zpočátku ani vnitřní vybavení prvotisků, jejichž identifikační prvky byly i nadále obsaženy v incipitu a explicitu.

Významný přínos ke sjednocení grafické konstrukce knihy spočíval od počátku 60. let 15. století v ilustraci a dekoru. Monopolní technikou byl **dřevořez**, rozmnožovaný zároveň se sazbu tiskem z výšky (řidčeji se užívaly i tradiční formy šrotového tisku a kovořezu). Sporadicky přicházel **mědiryt**, který sice grafickou jednotu knihy rušil, nicméně však díky preciznější linii otevíral ilustraci nové obzory. Vědomou snahu po emancipaci knihtisku od iluminátorských zásahů vyvinula generace německých a italských tiskařů 70. let 15. století. Ručně doplňované barevné a zlacené droalerie, červená nebo modrá písmena či miniatury nahradily se sazbu graficky unifikované štočky titulních dřevořezů, lišt, bordur a iniciál, které byly výrobně levnější nežli práce iluminátorů a které navíc pokryly všechny exempláře nákladu. K osamostatnění, které se však v Evropě neprosazovalo nijak rovnoměrně, podstatně přispěla též vizualizace textu. Spočívala v účelném využití repertoáru tiskového písma, v práci s druhou (červenou) barvou a v postupném potlačování abreviací a ligatur. Z týchž důvodů pohodlnější recepce byly zavedeny titulní listy, signatury, kustody i diferencované knižní formáty. Akcentem na zrakové vnímání vzrostly utilitární funkce knihy a dodatečné rukodělné zásahy připodobňující knihu doposud vžitě praxi se staly zbytečnými (červené rubriky, kolorování a zlacení iniciál, malba drolerii a rozvilin).

Vydavatelská politika 15. století byla ještě poněkud stereotypní. Těžila sice z repertoáru starověkých a středověkých rukopisně tradovaných látek, ale masový způsob rozmnožování textu přitom inicioval dlouhotrvající proces jejich zesvětšťování (laicizace) a zlidovění (demokratizace). Přinejmenším 50% prvotisků souviselo s teologií a náboženskou výchovou, 30% připadá tištěným dílům antických autorů a nově vznikající renesanční světské literatuře,

10% tvoří právnické spisy a 10% díla naukové povahy. Jazykově latinské prvotisky tvoří asi 72% celkového objemu. Nadnárodní charakter měla též hebrejšтина, řečtina a církevní slovanština. Z národních jazyků nejmíce frekventovala němčina, italština a francouzština.

Nakladatelské funkce plnil především tiskař, který nejen vyráběl, ale i prodával a z kumulovaného zisku obstarával finanční náklad pro další existenci živnosti. Tato personální unie fungovala tehdy, byl-li výrobce při uskutečňování edičních záměrů soběstačný. Výkonnost některých dílen (např. Konrad Kachelofen, Anton Koberger st., Heinrich Quentell aj.) dovolila dokonce přijímat zakázky cizích tiskáren, které pak nakladatelské povinnosti braly na sebe. Současně s tím se knihtisk rozvíjel díky zakázkám církevních a světských úřadů. Významnou roli tu hrála zvláště liturgika rozmnožovaná s peněžitou podporou prelátů či bohatých kupců (nemálo liturgické literatury vyrobili takřečení kočovní tiskaři, měnící místo působení v důsledku střídajících se objednávek). Již od 15. století vznikala také kapitálová společenství několika subjektů zajišťujících v účelově zřízené firmě jak nakladatelskou, tak výrobní stránku řemesla (takřečená Tiskárna německých společníků 1490 – 1499 v španělské Seville). Vedle všech těchto nepravidelných forem byla nakladatelská činnost též samostatnou výdělečnou profesí, která se konstituovala už po polovině 15. století jako prvek regulující přirozené napětí mezi tiskařem a čtenářem. Nakladatel tohoto typu nepatřil do personální sféry tiskárny, spíše se zaměstnanecky identifikoval s knihkupectvím. Profesi nebylo možno přehlédnout zejména ve Španělsku (Miguel Albert, Hans Rix, Philipp Vizlant), Německu (Peter Drach ml., Gottfried Hittorp, Johann Rynmann) a v Itálii (Filippo Giunta st.).

Vzestup výroby a rozmach živnostenské konkurence působily na snížení prodejních cen a formování skutečného knižního trhu. Poněvadž však nabídka převýšila pomaleji se vyvíjející ekonomické možnosti a čtenářské schopnosti publika, trh byl záhy díky třem typografickým velmocím přesycen – tiskárny v Itálii vyprodukovaly dle dnešního povědomí na 37% z celkového počtu, v Německu asi 32% a ve Francii 19%. Je proto nasnadě, že velké tiskařské domy ve spolupráci s najatými distributory zaplavovali svou produkcí i regiony vzdálené, např. z Francie mohutněl export do Anglie, z Německa do Českých zemí apod.

Způsoby distribuce měly ještě živelný ráz a byly upravovány nanejvýše vrchnostenskými privilegii a dodatečnou cenzurou. Obchodní výsady udělované panovníkem platily pouze v určitém politicko-geografickém prostoru a s časově omezenou platností. Cenzura měla do poloviny 15. století represivní formu. Její specifikum tkvělo v tom, že zkoumala text, který byl již v oběhu. S nástupem knihtisku přestala následná cenzura vyhovovat a mechanismus se rozšířil o formu preventivní (dodatečnou), záležející v předběžném zkoumání rukopisu nebo alespoň roztištěných archů a v dohledu nad knižním trhem. Poněvadž bula Inocence VIII. z roku 1487, nařizující předkládat všechny rukopisy Apoštolskému stolci, se minula pochopitelně účinkem, papež Alexandr VI. decentralizoval roku 1501 cenzurní moc do rukou biskupů. Za porušení povinnosti předběžné cenzury byly vyhlašovány citelné tresty, ale již v počátcích knihtisku se projevila nerovnováha mezi teoretickým rámcem právního aktu a mezi praktickými možnostmi ho vynutit. Tiskaři tak trávili občasně dny ve vězení, platili pokuty, ale svobody podnikání se kvůli tomu nevzdali.

Explozivní charakter knihtiskařské produkce si již po polovině 15. století vynutil různorodé formy knižního obchodu. Obchodem se živil především samotní tiskaři a knihvazači, kteří nabídku vlastního zboží rozšiřovali na bázi výměnného obchodu (bezúplatného předávání stejného počtu formálně rovnocenných exemplářů). Někteří tiskaři a nakladatelé (Anton

Koberger st., Peter Drach ml.) expandovali se svými sklady a knihkupeckými pobočkami i do zahraničí. V jejich režii pracovali smluvně najatí agenti. Stálým prodejním místům konkurovali většinou bezejmenní kočovní knihkupci. Využívající formy komisního obchodu (zprostředkování za smluvenou provizi) plnili mobilní sklady obsahově specializovaným zbožím různých výrobců, a tak vlastně založili tradici obchodu sortimentního.

Nepočítáme-li jediný exemplář blokové knihy, k nejstarším prvotiskům uloženým na území České republiky patří Chappeho *Indulgentia* (Mainz 1454-1455?). Dříve se věřilo, že tato 31řádková latinská odpustková listina stejně jako další indulgencie kyperského komisaře Paulina Chappeho mohly vzniknout pouze v Gutenbergově dílně, ale moderní katalogy prvotisků přiřkly anonymnímu původci na základě typologické shody s šestatřicetiřádkovou latinskou Biblií označení Tiskař „B 36“. Pergamenovou listinu, v níž je natištěný letopočet 1454, rukou opraven na 1455, zakoupila před Vánocemi 2008 Národní knihovna v Praze. Zhruba do téže doby, kdy vznikla výše zmíněná odpustková listina, se hlásí fragment listu Izaiášova prorocství z *Biblia latina* (Mainz? ca 1454?-1455), která se nazývá též Gutenbergova bible, nebo zkráceně dle počtu řádků „B 42“. Fragment, jehož provenience je neznámá, byl kdysi součástí vazebné makulatury. Chová ho Národní knihovna v Praze (od 17. století pražská Nostická knihovna mívala jediný úplný pergamenový exemplář v Čechách, který se však po mnoha peripetiích dostal do Londýna, odkud byl roku 1911 prodán do soukromé Huntington Library v kalifornském San Marinu). Třetím nejstarším artefaktem, nahlíženo prizmatem německé inkunábulistiky, může být Thomas Aquinas *De articulis fidei et ecclesiae sacramentis*. Němci kladou tisk tohoto 36 řádkového traktátu ještě do Gutenbergovy dílny (Mainz? ca 1460), zatímco anglo-američtí bibliografové uvažují o anonymním Tiskaři Balbova *Catholiconu* (Mainz? ca 1469). Kompletní exemplář chová Strahovská knihovna v Praze. Další nejstarší titul představuje Schöfferova *Biblia latina* zvaná též dle počtu řádků „B 48“ (Mainz 1462). Její exempláře najdeme v pražské Národní knihovně, v Knihovně Národního muzea (bývalá knihovna Kinských) a v Roudnické lobkovické knihovně.